

Psykologisesta ja formaalisesta merkitysopin tutkimuksesta.

Näyttää melkein siltä, että merkitysopissa tutkijat olisivat saavuttaneet yksimielisyyden sen suhteen, mitä on merkitys. Sehän on käyvän käsityksen mukaan sielullisten tapahtumien tietyt ainekset, jotka esiintyvät sanojen yhteydessä ihmisten mielessä heidän ajatellessaan, puhuessaan, kirjoittaessaan, kuullessaan tai lukiessaan sanoja. Tämän johdosta huomauttaakin GUSTAF STERN¹ aivan oikein, että tällainen merkitysten tutkimus kuuluu psykologiaan. Toisaalta on kuitenkin niin, että tieteen on mahdollista tavoittaa merkitykset vain sanojen välityksellä, jotka ovat näiden merkitysten ilmaisimina. Sana ja merkitys ovat kietoutuneet toisiinsa niin läheisesti, että kielitieteen on tutkittava molempia.² Näistä molemmista seikoista Stern tekee sen johtopäätöksen, että merkitysoppi on tyypillinen rajatiede, Grenzwissenschaft, a boundary science, joka saa aineksia ja periaatteita kummaltakin taholta, sekä kielitieteestä että psykologiasta, ja sitä paitsi osaksi eräistä muistakin tieteistä.³ Tämä on selvän ja johdonmukaisen kuvaus nykyisen merkitysopin asemasta, minkä olen sattunut kirjallisuudesta tapaamaan.

On olemassa toinenkin väittämä, joka niinikään näyttää saavuttaneen yleisen hyväksymisen. Jo vuonna 1898 J. STÖCKLEIN esitti pienessä kirjassaan »Bedeutungswandel der Wörter» (s. 11) tosiasian, jota nykyään pidetään melkein kiistattomana, että nim. sanan merkityksen muutokset tapahtuvat ainoastaan lauseyhteydessä eivätkä irrallisina sanassa. Vielä enemmänkin: ankarasti ottaen sanaan liittyy useimmissa uusissa lauseyhteyksissä erilainen merkitysvivahdus. Kulloisenkin lauseyhteyden vaikutus on niin suuri. Irrallinen sana on monimerkityksinen, häilyvä käsite, mutta lauseyhteydessään sanalla on selvä ja tarkka merkitys.⁴

¹ Gustaf Stern, Meaning and chance of meaning. Göteborgs Högskolas Årsskrift 1932: 1, s. 1.

² Vrt. Paavo Ravila, Vir. 1944 s. 107.

³ Stern, mp.

⁴ Ks. myös Paavo Ravila, Johdatus kielihistoriaan. Tietolipas 3, s. 59.

On siis olemassa kaksi yleisesti hyväksyttyä väittämää, joista toinen sanoo, että merkitys on eräs sielullinen sisällitys, psykologinen akti, ja toinen, että kulloinenkin lauseyhteys, yleisemmin sanoen ilmausyhteys, antaa sanalle täsmällisen merkityksen. On nähdäkseen ristiriita näiden kahden väittämän välillä. Ei niin, että toisen täytyisi olla väärä, vaan niin, että kummassakin on käytetty sanaa 'merkitys' eri tavoin.

Nimitettäköön seuraavassa edellistä merkityskäsitettä (= psykologinen akti) sisällöksi. K. O. ERDMANNIN¹ osoittamalla tavalla erotetaan sisällössä kolme eri osaa: käsitesisältö, sivumielleet ja tunnearvo. Merkitysoopin tutkijoista erityisesti HANS SPERBER² on tullut tunnetuksi tähden-täessään sivumielleiden ja etenkin tunnearvon osuutta merkityksenmuuttumisprosessissa. Tunteet, affektit, ovat ne voimat, jotka ajavat sanoja uusiin merkityksiin. Kun jonakin aikana jonkin kielialueen piirissä jokin miellekompleksi on erityisesti affektipitoinen, siltä alueelta säännöllisesti työntyy sanoja uusiin yhteyksiin. Tällaista aluetta kutsutaan ekspansiokeskukseksi. Tutkimuksen tehtävänä on juuri ekspansiokeskusten paljastaminen. Tätä metodia on LAURI HAKULINEN³, kuten tunnettua, soveltanut itämerensuomalaisten kielten tutkimukseen paljastaen tältä kielialueelta ns. meteorologisen kompleksin. Säättä tarkoittavilla sanoilla olisi sen mukaan ollut voimakas tunnelataus. Mitä moninaisimmat käsitepiirit näyttävät saaneen uusia sanoja, jotka alkuaan ovat tarkoittaneet 'tuulta, ilmavirran huokumista, kosteuden, kylmyyden, lämmön säteilyä, hiilien hehkumista, veden pursuamista jälle' jne.

Tällaisessa tutkimuksessa ovat tietenkin sanat ja tekstit lähtökohtana. Tutkija pyrkii niiden taakse mielteisiin ja tunteisiin, jotka ovat liikkuneet tekstin laatijain mielessä. Ei tutkita lähinnä yksityisiä sanoja, vaan kokonaisia sanaryhmiä. Merkitysten muutosten selvittely käy tällöin kokonaan sisällöllisin termein. Esim. suom. *haastaa* verbin merkitys on kehittynyt Hakulisen mukaan seuraavaan tapaan⁴: Sanan vastine aunuksen murteissa *hoastoa* merkitsee kekäleiden 'hehkumista', siis mm. 'lämmön säteilyä'. Siitä olisi kehittynyt 'ilmavirran huokumisen, puhisemisen' ja tästä aluksi 'kiihkeän puhumisen' ja sittemmin mm. 'härnäämisen' ja 'kieltämisen' sekä tietenkin myös tavallisen neutraalisen 'puhumisen' merkitykset.

¹ Karl Otto Erdmann, *Die Bedeutung des Wortes*. 3. painos. Leipzig 1922, s. 107.

² Sperberistä ks. *Vir.* 1933 ss. 292— sekä siellä mainittua kirjallisuutta.

³ *Studia Fennica* I: 2. Helsinki 1933. *Vir.* 1941 ss. 157—181, 338—359, 1942 ss. 47—60.

⁴ Juuri näin SKRK II, s. 85. Ks. myös *Studia Fennica* I: 2, ss. 174—181, *Vir.* 1941 ss. 167—170.

Kuten tästä esimerkistä varmaan näkyy, merkityksen kehittyminen hahmotellaan ottamatta huomioon niitä yhteyksiä, joissa eri merkitykset on käytännössä todettavissa. Tällöin tulee helposti oletetuksi sellaisia kehityksen välivaiheita, joita vastaavaa käytäntöä ei mistään tunneta. Niin on laita esim. edellä esitettyjen 'ilmavirran huokumisen, puhisemisen' ja 'kiihkeän puhumisen' merkityksien.

Tällaiseen menettelyyn ei välttämättä tarvitse suhtautua pelkästään poleemisesti. Ilmausyhteyksiä silmällä pidettäessä asia on kai siten ajateltavissa, että verbin merkitys on jostakin intransitiivisesta yhteydestä siirtynyt intransitiiviseen 'puhumisen' yhteyteen. Siirtymisen liikkeelle panevaksi voimaksi oletetaan sanan alkuperäisessä mielle yhteydessään saamaa voimakasta tunneväritystä, jota ylläolevassa selityksessä yrittää 'kiihkeän puhumisen merkitys' kuvata välivaiheen tapaan. Tämä on kuitenkin sekä muodollisesti (so. välivaiheena) että sisällöllisesti (so. tunneväriytyksenä) vain oletamus ja voi siis olla myös väärä.

Jos tahdomme ottaa ilmausyhteyden osuuden merkityksen muutoksia tutkittaessa huomioon, muuttuukin tutkimuksen luonne. Perustavaa laatua on tässä yhteydessä se väittäjä, joka edellä esitettiin Stöckleinin nimissä. Tuskin on tarpeen esittää todisteita sen puolesta, mutta ehkä joku esimerkki ilmiön havainnollistamiseksi. Lauseessa *Hän s a n o i sanan* verbi *sanoa* on samassa merkityksessä kuin tavallisesti ruotsin *säga* ja latinan *dico* verbi. Mutta jos muutamme lauseitamme hieman, esim. asuun *Kuinka hän s a n o i sanan?*, niin verbin merkitys on jo muuttunut ja on nyt 'lausua, ääntää'. Jos samassa lauseessa ilmauksen *sanan* sijalla on ilmaus *päivämäärän*, siis *Hän s a n o i päivämäärän*, niin verbin merkityksenä on 'ilmoittaa'. 'Kertomisesta' taasen on kysymys sananlaskussa: *Hullu kaiken tietonsa s a n o o*.

Käytäntöön voidaan tätä väittäjää kuitenkin soveltaa varsinaisesti vasta silloin, kun on selvillä se periaate, jota on noudatettava merkitysisällön ja muodon keskinäisen vertailun suhteen. Tähän seikkaan nähden asia on ilmeisesti niin, että merkitysten rajoittamattomasta moninaisuudesta vain eräihin piirteisiin kiinnitetään huomiota, nim. sellaisiin, joilla on jokin vastine ilmausyhteydessä. Kun edellisessä tutkimustavassa lähdettiin teksteistä ja pyrittiin niiden taakse mielteisiin ja tunteisiin, niin tässä päinvastoin lähdetään sisällöstä ja pyritään ilmauksiin, muotoihin.¹ Täten saamme esim. verbejä analysoidessa tarkattavaksi kahden-

¹ Vrt. »Men mens filologens opgave og mål ligger bag texterne, og hans arbejde med dem kun er noget der skal gøres for at komme frem til det egentlige, ligger lingvistens opgave i at undersøge selve det medium for tankeudvexling som sproget er. Han skal bag meningen, betydningen finde frem til formen.» Jens Holt, Rationel semantik (pleremik). Acta Jutlandica XVIII: 3, s. 18.

laisia ilmiöitä, ilmaustyypejä¹ ja näiden puitteissa erityisin keinoin todettavia eri käyttötapoja, joita olen kutsunut funktioiksi.²

Ilmaustyypeistä tavallisimmat ovat vallan triviaaleja: intransitiivinen esim. on sellainen, jossa on intransitiivinen predikaatti, transitiivisen suhteen on asia vastaavasti. Mutta mielenkiintoisimmat ja teoreettisesti enemmän perustelua kaipaavat vaatisivat enemmän tilaa, kuin tässä on käytettävissä. Voidaan vain huomauttaa niiden muodostamisen periaatteista. Kaikkia ilmausyhteyteen liittyviä jäseniä verrataan merkitysisältöön ja todetaan, että toisten mukaantulo tai poisjääminen muuttaa olennaisesti tutkimuksen kohteena olevan sanan merkitystä, toisten taas ei sitä tee. Siten lauseissa esiintyy sekä relevantteja eli asianomaisessa yhteydessä olennaisia jäseniä että irrelevantteja eli sellaisia, joiden mukaantulo tai poisjääminen ei muuta ilmaustyyppiä. Esim. ilmaus *hetken* on irrelevantti lauseessa *Hän ajatteli asiaa hetken*, kun tutkimuksen kohteena on verbi *ajatella*, sillä tämä ilmaus *hetken* rajoittaa verbiä vain keston suhteen, mutta ei laadullisesti. Relevanttien jäsenten mukaan ilmaustyyppit määräytyvätkin.

Näin ei olisi vielä saavutettu riittävää tarkkuutta, sillä ilmaustyyppin puitteissa esiintyy siksi paljon moninaisuutta. Tätä puutetta voidaan auttaa koettelemalla, mikä verbi kulloinkin olisi asianomaisessa yhteydessä tavallisin. Niinpä lauseessa *Ilman vettä ei elämää maan päällä voisi ajatella kaan* on kysymys lähinnä 'kuvittelemisesta', lauseessa *Ajatteli eräs yhtiö Karstulan pappilan metsää* taas 'havittelemisesta', kun taas lauseeseen *Hän ajatteli hyvää emäntää* ei verbiä *ajatella* voisi oikein millään korvata. Tällaisia erityisiä yhteyksiä ilmaustyyppin puitteissa olen kutsunut funktioiksi.

Näin näyttää siis mahdolliselta ilmausyhteyden termein käsitellä sanoja. Tällöin merkityksen käsite on vallan toinen kuin sanan mielesämme herättämät mielteet. Se on niiden erilaisten funktioiden kokonaisuus, joissa sanaa on havaittu asianomaisessa kielessä käytetyn. Eikä liene vaikeata huomata, että tämä määritelmä on sopusoinnussa Stöckleinin väittämän kanssa.

Näin muutamien vedoin hahmoteltua metodia kutsutaan seuraavassa formaaliseksi ja Sperberin kehittämää psykologiseksi (syistä, jotka selvinnevät tämän esityksen alusta). On ehkä tähdennettävä sitä seikkaa, että on näin kysymys kahdesta vallan erilaisesta metodista, joiden avulla voidaan tutkia samojakin ilmiöitä. Näkökulma on vain erilainen, ja kummassakin tapauksessa puhutaan eri kieltä.

¹ SUST 93 ss. 24—.

² Mts. ss. 34—.

Psykologisen metodin etuna on mainittava mm., että se on yleiskatsauksellisempaa. Saman semologisen liikkeen piiriin voi kuulua laajojakin alueita. Formaalinen metodi liikkuu ahtaammalla alalla. Sitä voivat rajoittaa jopa sanaluokkarajat. Toiseksi psykologiselta tutkimukselta voi odottaa vastauksia kysymykseen, *m i k s i* merkitys on muuttunut, jota pidetään merkitysoopin perusprobleemina. Tällaista ei formaalisella metodilla tavoiteta, vaan ainoastaan vastausta kysymykseen, *m i t e n* merkitys on muuttunut.

Psykologisella metodilla on kuitenkin puutteensa ja rajoituksensa. Sen piirissä ei kai voida välttää epätarkkuuksia. Hakulisen mukaan pitäisi meteorologisen kompleksin synnyttämiä olla suomessa verbien *puhua*¹ ja *haastaa*², joiden alkumerkitykseksi ajatellaan 'ilmavirran huokumisen' merkitystä. 'Ilmavirran huokuminen' ei kuitenkaan voine välittömästi olla merkityksenmuutoksen lähtökohtana, kun tuloksena pitäisi olla 'puhuminen'. Välittävänä ilmaustyyppinä olisi lähinnä intransitiivinen. Se näyttäisi kuitenkin edellyttävän, että alkumerkitykseen olisi sisältynyt jonkinlainen äänen aiheuttaminen, kuten on laita *pakista* verbin.³ Sen vastine vatjassa *pakizema* ja virossa *pagisema* merkitsee nim. 'ritisemistä'. Sivumennen mainittakoon, että 'ritisemisen' venäläinen vastine *мрецама* merkitsee nykyvenäjässä myös eräänlaista puhumista: 'puhua päristä, herkeämättä lörpötellä' (Kijanen).

Puhua verbiin nähden ei ole löytynyt oikein selviä todistuksia äänen aikaansaamisen merkityksestä⁴, joten tällaisen kehityksen olettamisen tiellä on puuttuvia renkaita. Paria muunlaista selitystä voisi ajatella. Virossa esiintyy omituisia rakenteita *juttu ajama*, *juttu puhuma*, *juttu vestma*, jotka on kai käsitettävä jonkinlaisiksi kuvaannollisiksi ilmauksiksi: 'veistellä, puhaltaa, työntää juttua'. Voisi ehkä ajatella, että tällainen olisi suomenkin *puhua* verbin kehitystien alkuvaihe. Onhan muistettava, että *puhua* on murteissamme länsisuomalainen, joten yhteinen kehitys viron murteiden kanssa olisi mahdollinen. Tästä vaiheesta olisi suomessa kehitytty edelleen, viron kangistuessa paikoilleen.

Toinen mahdollisuus, joka ei ehkä ole yhtä todennäköinen, on se, että lähtökohtana olisi se merkitys, joka nykyään on todettavissa aun. verbillä *puhuo*, nim. 'vivahdella, häivähdellä', joka lienee suomessakin joskus ollut tuttu päätellen sellaisesta ilmauksesta kuin suom. *mustanpuhuva* 'mustalle

¹ SKRK II, ss. 85, 105, Vir. 1941 ss. 167, 172—3.

² Ks. edeltä.

³ Hakulinen olettaa alkumerkitykseksi 'puhista' SKRK I, ss. 172, 234, voimatta esittää yhtään esimerkkiä juuri tästä merkityksestä.

⁴ Vrt. kuitenkin SUST 93 s. 134.

vivahtava'. Tällöin täytyisi ajatella, että olisi kysymys näköhavaintoa tarkoittavan ilmauksen siirtymisestä toiselle, nim. kuulohavainnon aistin-alueelle.

Myöskään *haastaa* verbin kehitystie ei selittynyt yksinkertaisesti intransitiivisesta ilmaustyyppistä lähtökohtanaan aun. *hoastoa* 'hehkua'. Jos tätä kuitenkin on pidettävä lähtömuotona, niin kysymys lienee samanlaisesta kehityksestä kuin jälkimmäisessä vaihtoehdossa *puhua* verbin suhteen.

Se formaalinen metodi, jota edellä on hahmoteltu ja jota väitöskirjassani ¹ olen kehitellyt, perustuu siis siihen ajatukseen, että puhe merkitysisällöstä voidaan korvata puheella kielellisistä muodoista. Siten voitaisiin merkitysoipista eliminoida psykologiset ainekset. Toistaiseksi sitä on sovellettu vain sellaisten rakenteiden tutkimukseen, joissa verbi on keskeisenä jäsenenä. Jos tämä metodi pätee myös muiden kielellisten rakenteiden suhteen, se tietäisi siis sitä, että merkitysoopin alalla olisi käytettävissä puhtaasti lingvistinen metodi.

PAAVO SIRO

¹ Puhumista merkitsevät verbit itämerensuomalaisissa kielissä. Ilmausyhteyksiin pohjautuva merkitysoipillinen tutkimuskoe (SUST 93).